

De Renselerberg en de Ridderwal

Jan van de Kraats

Hoewel deze beide verhogingen in het landschap van buurtschap Hell een aantal meters niet te boven gaan, zijn ze toch begrippen in de Puttense historie. Haasloop Werner, een legerkapitein die in zijn jonge jaren de tocht van Napoleon naar Rusland meemaakte en in zijn latere jaren vele wandelingen op de Veluwe maakte, schreef verhalen over zijn historische bevindingen. Zo ook in 1847 over de Ridderwal en de Renselersberg in buurtschap Hell, duidelijk zichtbare elementen op de toen nog kale heide:

.... Het is de Ridderwal, die zich hier nog in zijnen oorspronkelijken vorm vertoont en eenige gelijkenis heeft met eene halve vierkante Redoute (kring-stelling), gediend hebbende als Retranchement (schans) van een legerkamp, vóór welks frontlijn, op een behoorlijken afstand, nog eene Vierkante Redoute gelegen is, die men de Kruishaar noemt; eenigzins verwijderd van deze is een ronde heuvel opgeworpen. Terwijl in de noordelijke rigting, tusschen de Kruishaar en de Allermolen, eene ronde Redoute ligt, de Renselerberg of malenpoll genaamd.

Wat de Ridderwal betreft, deze zoude hare benaming verkregen hebben naar de ridders, welke in het begin der XVde eeuw, met Gelderland tegen Holland en Utrecht verbonden, hier gelegerd geweest zijn.

De bestaande frontlijn, welke in eene rigting van het zuidoosten naar het noordwesten ligt, heeft eene lengte van 500 en eene hoogte van zeven el; zij is aan beide uiteinden regthoekig afgerond en men ziet duidelijk, dat zij hier opgeworpen is, om den vijand van Amersfoort te kunnen gadeslaan. De binnenruimte is thans bouwland, terwijl de buitenomtrek met hout bebout is. Bij gelegenheid van het omzetten van den grond daartoe vond men, voor eenige jaren, in den grond, vijftien looden kogels, ter grootte van een stuiter (dubbelhaaks kaliber) benevens eenige gebakken steenen kogels van drie Amsterdamsche duimen middellijn, zoo als men destijds gewoon was uit donderbussen met donderkruid te schieten

Hij dacht dus overduidelijk in militaire termen en menselijk handelen. Enige beroepsdeformatie zal hem niet vreemd geweest zijn. Bedenk wel dat na de Franse tijd de el gelijk stond aan de nieuw bedachte meter. Dit was van overheidswege besloten om het nieuwe systeem ingevoerd te krijgen en de herinnering aan de oude el uit te wissen. Als bewijs hiervoor, de lengte van de Ridderwal is ook nu nog 500 m, maar de hoogte is door erosie gereduceerd tot ca 4 m. Niet uit te sluiten valt dat hij door gewoonte voor de hoogteschatting toch de oude el heeft gebruikt, dan zou de hoogte ca 5 m hebben bedragen. De Ridderwal ligt naast boerderij de Ridder of Klein Malestein waar het zijn naam aan zal hebben ontleend. Die zal op zijn beurt naar de persoonsnaam Ridder genoemd zijn, maar allerlei speculaties over vechtende ridders in harnassen zijn natuurlijk veel spannender om te vertellen. Mij lijkt een wal midden op de hei waar je zo omheen kunt lopen van beperkte militaire waarde. Of er ooit gevochten is weten we niet uit andere bronnen. Sowieso is zo'n wal verleidelijk als doelwit en handig als kogelvanger bij het oefenen. Dit zou de enkele gevonden kogels kunnen verklaren. Iets dichterbij Nijkerk was zelfs een officiële schietbaan, al weet ik niet vanuit welke tijd. De echte verklaring zal anders luiden.

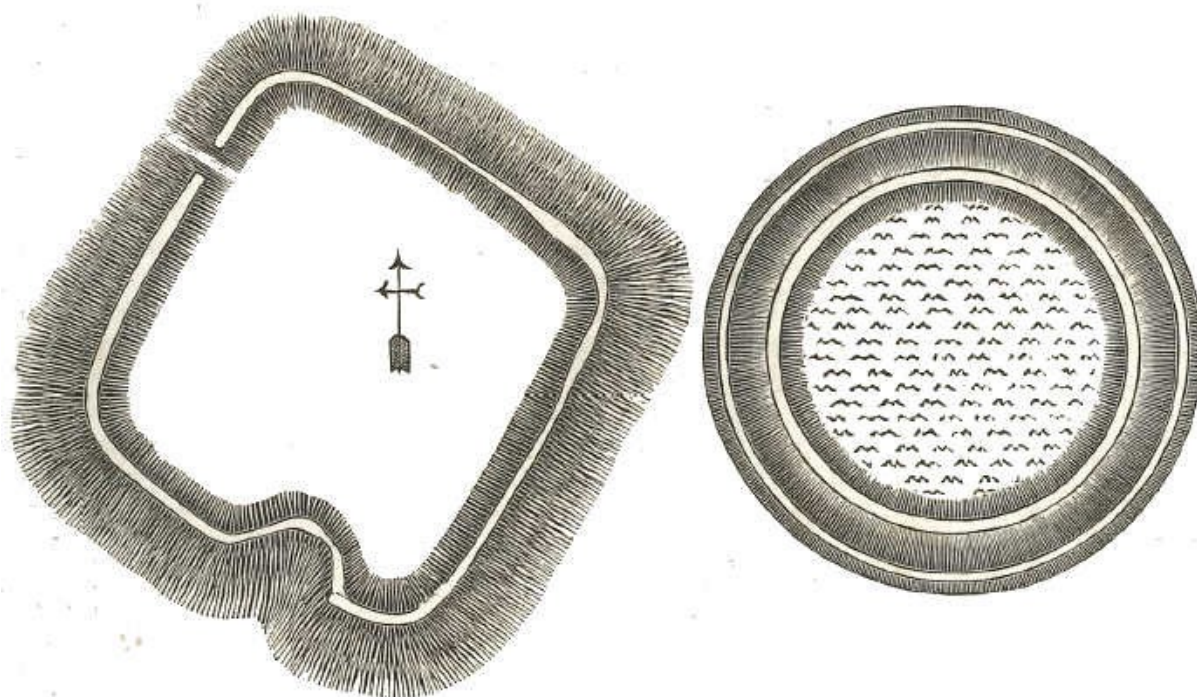

Fig. 1 Links een tekening van Haasloop Werner van de Kruishaarderberg. Merk op dat de toegang precies in de richting zit waar Haasloop Werner de vijand verwachtte. Rechts de Renselerberg. Beide plaatjes zijn afkomstig uit het Nederlandsche Magazijn 1844. Uiteraard stonden ze niet zo dicht bij elkaar. Ze hebben ook een verschillende schaal.

Drie jaar eerder in 1844 had hij ook al geschreven over de malenpol of Renselerberg:

... Deze Renselerberg bestaat uit eenen ronden heuvel met eene gracht omgraven, waarvan de kruin 20 passen middellijn heeft; bij denzelven, is voor eenige jaren een pot met Spaansche munt opgedolven.... In 1855 herhaalt hij dit in iets andere bewoording: ... In dit Heldermalenveld ontwaren wij nog een door menschenhanden opgeworpen ronden heuvel van twintig passen middellijn, het malenpol genoemd, terwijl dicht bij tegenover dezen heuvel ene vierkante hoogte gevonden wordt, die Kruishaar heet en tot het Nijkerkerveld behoort...

We hebben nu al vier verhogingen in het landschap; de Ridderwal, de Kruishaarderberg, daar niet ver vandaan een niet met naam genoemde opgeworpen heuvel, en als vierde de Renselerberg volgens hem in de richting van de Allermolen gezien vanaf de Kruishaarderberg. We zullen opnieuw proberen te begrijpen wat men in het verleden precies gezien heeft. Wel jammer dat hij ze niet allemaal getekend heeft, zelfs geen kaartje van de ligging.

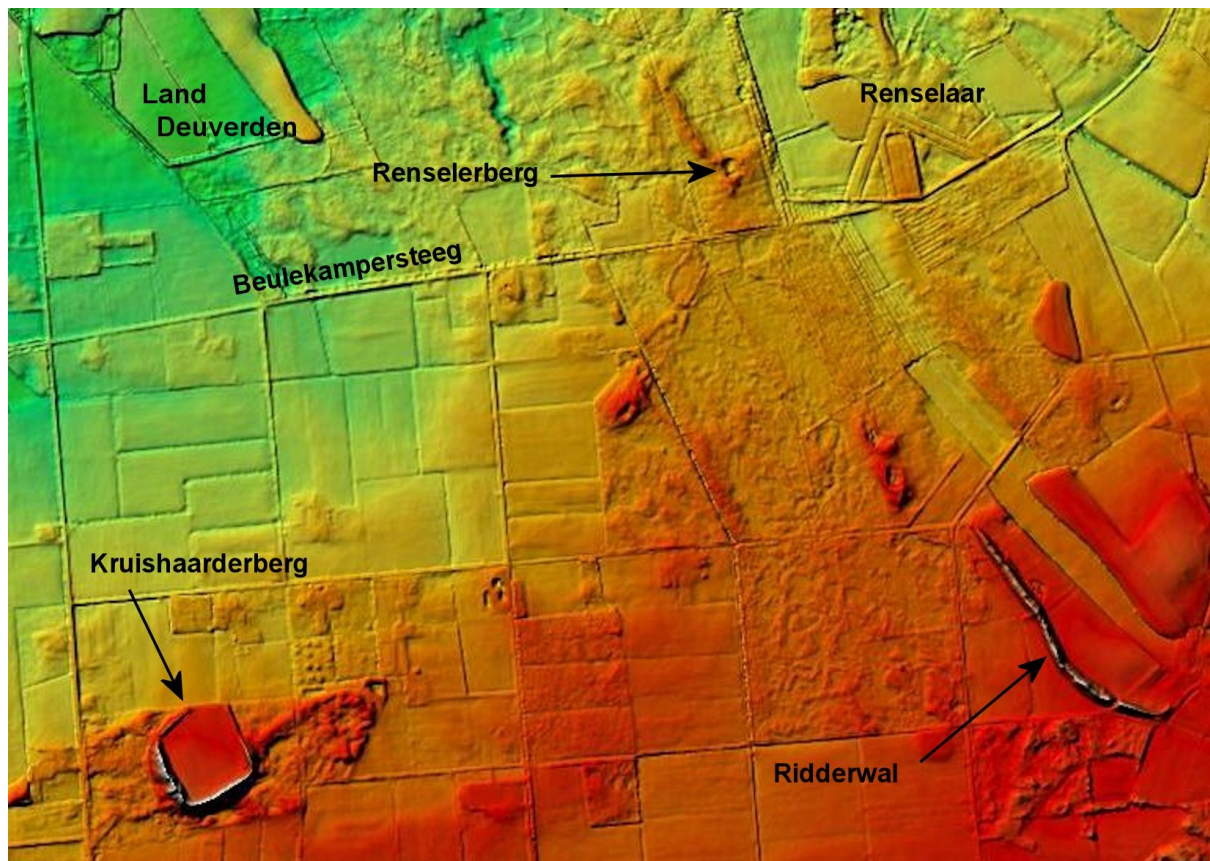

Fig. 2 Hoogtekaart AHN van het gebied Kruishaar met de Kruishaarderberg, de Ridderwal en de vermoedelijke plek van de Renselerberg. Groen is laag. Het duidelijk zichtbare gedeelte van de gekromde Ridderwal is ca 500m lang. Het noorden is op deze kaart recht naar boven. Het noordelijke puntje van de vierkante Kruishaarderberg is door ontginning verdwenen. Daar was hij ook al minder hoog. Let ook op de vele vierkante blokken van deze ontginningen na de verdeling van het Hellerveld.

De in Putten niet onbekende fysisch geograaf Peter Bijvank uit Nijkerk heeft in 2011 een gedegen verslag gedaan van de in Nijkerk gelegen Kruishaarderberg, zie zijn website <https://historischgeografischeartikelen.wordpress.com>. Hier een korte weergave. In feite is de Kruishaarderberg geen berg, maar een vierkant stuk grond omsloten door een (op sommige plaatsen hoge) wal nog steeds duidelijk zichtbaar in onze tijd, maar vanwege bebouwing van de wal vooral goed te zien op hoogtekaarten (zie figuur 2). Hij komt tot de conclusie dat de Kruishaarderberg een vluchtplaats voor vee is geweest, ontstaan in de vijftiende tot zestiende eeuw. Rondtrekkende en plunderende Stichtse troepen hadden minder gauw in de gaten dat midden op de hei, waar geen boerderij stond, vee was verstopt. Door opstuiving van zand is vooral de zuidwesthoek van de wal flink hoger geworden. Het ontstaan van de huidige (korte) Ridderwal ziet hij nog steeds als een wal om vee binnen te houden. Hij noemt in zijn onderzoek een expeditie vanuit Arnhem in 1560 om de zandverstuivingen in deze regio te onderzoeken. Deze waren een groot probleem omdat de akkers onderstoven met zeer onvruchtbare grond. Het oude Kootwijk is zelfs in zijn geheel ondergestoven en op een andere plaats terecht gekomen.

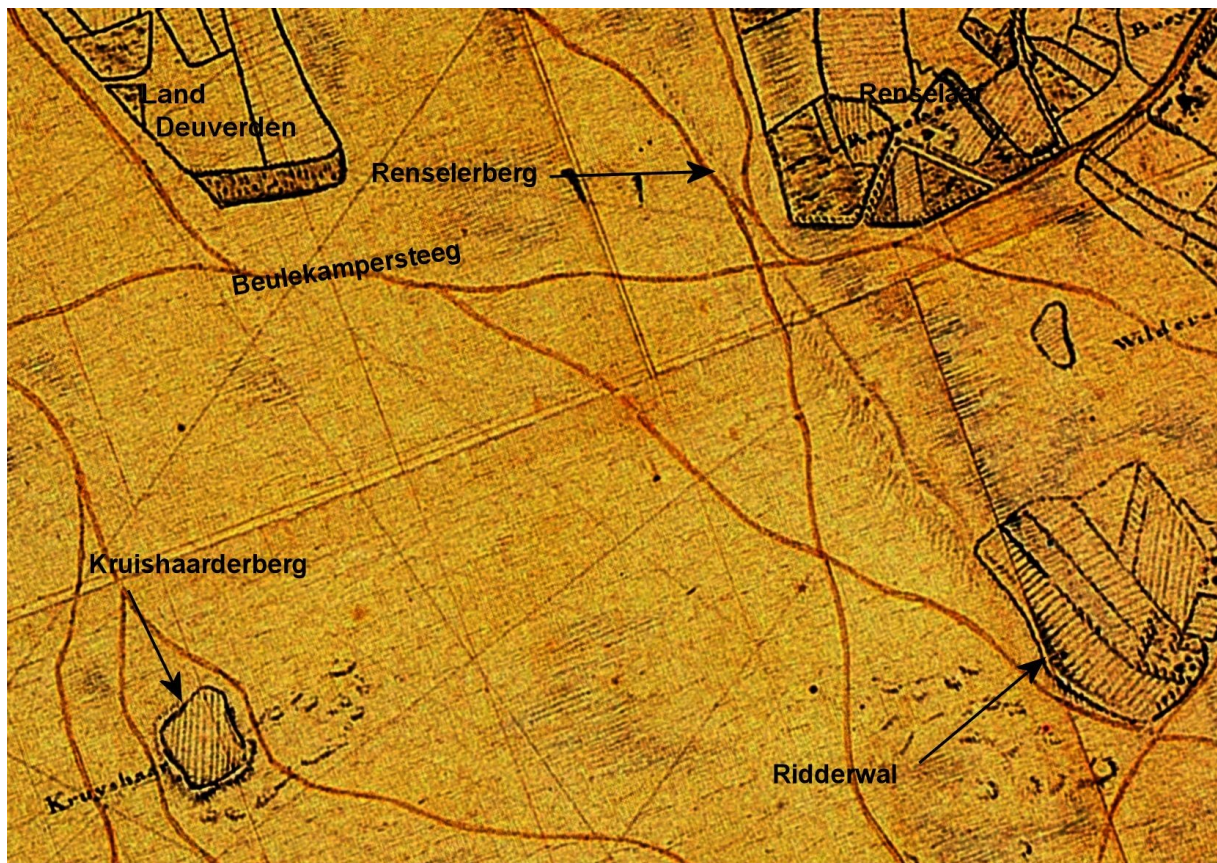

Fig. 3 Hetzelfde gebied als in fig. 2 met de kaart van De Man uit 1805. De tekst en de pijlen zijn identiek. Het contrast is flink opgevoerd om verbleekte details toch te kunnen zien. De Ridderwal komt nu tot bijna aan middenboven op de kaart.

In het expeditie verslag uit 1560 komen de inspecteurs vanuit Putten bij boerderij de Langemeen in Gerwerden (Gerven) terecht. Ze zien daar in de buurt een zandverstuivings gebied Cruyshaer liggen, met daarbij een “clippken die Cromhaer geheeten”. Bijvank komt tot de conclusie dat de Kruishaarderberg en de Cromhaer een en hetzelfde landschapselement is. Mijns inziens is de Cromhaer een andere naam voor de Ridderwal die een duidelijke kromme bochtige vorm heeft zoals uit de kaarten blijkt. Het zandverstuivings gebied Cruyshaer waarover ze spreken mogen we beschouwen als het gehele gebied zoals het nu nog steeds genoemd wordt. Daarop bevindt zich de Kruishaarderberg. De omschrijving van klip past veel beter bij de langgerekte Ridderwal dan bij de vierkante vorm van de Kruishaarderberg. Dat de Cromhaar later de Ridderwal is gaan heten lijkt me aannemelijker dan dat de Kruishaar later Cromhaar werd genoemd. Bovendien ligt de Ridderwal een stuk dichterbij de Langemeen dan de Kruishaarderberg. Kijken we op de oudste kaart van het gebied waarin genoeg detail is ingetekend, de kaart van De Man uit 1805 (zie figuur 3), dan is de Ridderwal keurig ingetekend. De oorspronkelijke kaart is wel behoorlijk verbleekt, maar na enige beeldbewerking om het contrast te verhogen loopt de Ridderwal duidelijk door in noordelijke richting tot voorbij boerderij Renselaar en heeft dan een lengte van bijna 1.5 km.

In 1840 is dezelfde kaart uit 1805 opnieuw uitgegeven in opgepimpte vorm (figuur 4 links). Meer kleuren en duidelijker details, maar ook minder nauwkeurig. Wegen zijn overgetekend met minder bochten erin. De verfraaide nieuwe uitgave lijkt vooral bedoeld om de verkoop te

stimuleren. Een detail is echter heel opvallend aanwezig, de Ridderwal die zich uitstrekt tot aan Renselaar. Kennelijk was die op de oorspronkelijke en toen nog niet verbleekte kaart ook goed te zien. Hooguit is hij iets korter getekend, niet erg ver over wat we nu de Beulekampersteeg zouden noemen. In vergelijking met de volgende kaart weten we meteen dat men niet opnieuw onderzoek in het veld heeft gedaan. Een kadaster kaart uit ca 1830 met mooie details (Fig. 4 midden) geeft tussen de weggetjes over de hei westelijk van Renselaar duidelijk heuveltjes te zien. Maar ten zuiden van de Beulkampersteeg zijn ontginningen te zien waardoor het midden gedeelte van de Ridderwal al ver voor 1840 verdwenen is.

Fig. 4 links: detail DeMan 1840 met de uitgestrekte Ridderwal van ca 1500m lang, midden: Veldminuut kadaster ca 1830 met heuveltjes westelijk van Renselaar, rechts: detail recente hoogtekkaart uit fig. 1 met hetzelfde gebied nog iets uitvergroot waarin men een komvormige Renselerberg kan zien.

De Renselerberg was eeuwenlang de vergaderplek van de malen van het Hellerveld. Dit overigens niet te verwarren met het noordelijker gelegen maalschap Hellerbroek dat pas in 1872 werd opgeheven. De malen zijn in dit verband de aandeelhouders, de eigenaren van boerderijen in buurtschap Hell, Gerven en ook in Diermen die het Hellerveld (ook vaak Helderveld genoemd) gebruikten als een plek om heideplaggen voor de bemesting van hun bouwland, turf voor de kachel en zand voor ophoging van hun erven en wegen te winnen. Malenboeken betreffende het Hellerveld, bewaard gebleven in het Gelders Archief (Markenarchief 0366, nummers 372 en 373) geven een overzicht van hun gezamenlijke besluiten, hun inkomsten en uitgaven van 1627 tot 1859. Oudere malenboeken zijn verloren gegaan. Het is ook niet bekend wanneer het Hellermaalschap ontstaan is, maar dat zal eeuwen terug liggen. In deze boeken staat bij de notulen van de jaarlijkse vergadering vaak een zin als “Op huidige datum ... zijn de veltgraven en de geërfdn van het Heldervelt naar older gewoonte vergadert geweest op de Renselerberg en geresolveerd (besloten) als volgt..”. De veltgraven waren de voorzitters van het Puttense en van het Nijkerkse gedeelte. De geërfdn waren de eigenaren van de boerderijen die volgens overerving aandelen in het maalschap hadden. Behalve de Renselerberg was er in de begintijd van deze boeken soms een andere vergaderplaats namelijk de meulenpol (malenpol) bij boerderij Deuverden. Voor de laatste keer gebeurde dat in 1709. Hierna laten de malen uit Nijkerk het kennelijk afweten zo blijkt uit de notulen. Onduidelijk is waarom, mogelijk was er gedoe over waar de grens precies lag.

Vooraf vlak voor de opheffing in 1844 staat soms de boerderij Renselaar als vergaderplaats genoteerd, een enkele keer zelfs met de toevoeging nabij de Renselerberg, kennelijk om misverstand te voorkomen. Waarschijnlijk werd er onderdak gezocht vanwege het weer. Peter Bijvank gaf mij de suggestie dat er in de laatste periode allerlei juridische zaken moesten worden geregeld waardoor er medewerkers van de notaris aanwezig waren. Die waren natuurlijk minder gehard (en hadden wellicht meer paperassen). Ook de allerlaatste vergadering in 1846 met de weer verenigde malen van Putten en Nijkerk was op boerderij Renselaar. Vergaderingen van het bestuur in klein verband tussendoor werden naar oude gewoonte gehouden ten huize van de oudste Veltgraaf. De afwikkeling van de opheffing en verdeling liep door tot het jaar 1859.

De locatie van de Renselerberg is vergeten. Friso schrijft er over in 1978 in zijn boekje “Een historische zwerftocht door het landschap van Putten”. Het geeft onderhoudende en nuttige achtergrond informatie over ondermeer de maalschappen. De Ridderwal is volgens hem een wildkering van vroegere tijden vooral bedoeld om de wolven tegen te houden. Dit komt mij vrij ongeloofwaardig voor. Een koe tegenhouden met een houtwal okay, maar een wolf? Eerder komt een verdediging van de akkers tegen het oprukkende zand in aanmerking. Dat zand is dan blijven hangen in de luwte in de houtwal die daardoor steeds hoger werd, net als bij de Kruishaarderberg gebeurd zal zijn. Die houtwal zal dan een lengte van 1500 m hebben gehad. Friso heeft het over de afgegraven Renselerberg en schrijft zich baserend op Haasloop Werner: ... een ronde heuvel, die door mensenhanden opgeworpen is met een middellijn van ca 20 passen en door een droge gracht omringd Hij geeft daarbij een schets uit 1844 die we hier in figuur 1 ook hebben weergegeven. Ook memoreert hij dat Jan Wijncoop denneboompjes schonk om uit de wind te kunnen zitten. Inderdaad is bij het jaar 1774 in de malenboeken te lezen dat door de malen besloten werd dit ingepootte houtwallekje op de Renselerberg voortaan in ere te houden. Er zal jaarlijks buiten het wallekje een vrede van rijshout worden opgericht, een extra beschutting dus. De aanwezigheid van een wallekje geeft al aan dat er een komvormige binnenruimte is. De omschrijving van de door mensenhanden opgeworpen ronde heuvel lezen we vrijwel letterlijk in een verhaal van Haasloop Werner uit 1855. Toch is er mogelijk verwarring opgetreden. Het gaat hier over de malenpol van het Helderveld dichtbij en tegenover de Kruishaarse berg. Tegenover de Kruishaarseberg is natuurlijk ook een lastig begrip. We lezen al in het begin de tekst van Haasloop Werner:

Terwijl in de noordelijke rigting, tusschen de Kruishaar en de Allermolen, eene ronde Redoute ligt, de Renselerberg of malenpoll genaamd.

Nu lag de Allermolen exact in noordelijke richting vanaf de Kruishaar (Kruishaarseberg) gezien. Daar tussen in ligt het grondgebied van Deuverden. Renselaar ligt nagenoeg in noordoostelijke richting, dus 45 graden gedraaid. Haasloop Werner heeft dus wel een Malenpol gevonden, maar dit zou zo maar de Malenpol bij Deuverden kunnen zijn waarvan de precieze ligging ook niet meer bekend is, maar waarschijnlijk op Nijkerks gebied. Hij heeft wellicht aangenomen dat die malenpol de Renselerberg was. Het gebied tussen de Kruishaarseberg en Deuverden is bijna geheel in cultuur gebracht en de door mensenhanden opgeworpen heuvel zal daarbij weer door mensenhanden in de droge gracht eromheen zijn terug geworpen. De andere opgeworpen ronde heuvel “eenigzins verwijderd” van de

Kruishaarderberg zou dan de echte Renselerberg kunnen zijn. De gedachte komt op dat Maasloop Werner gewoon niet zo goed was in het bepalen van de kompasrichting. Maar van een kapitein in het leger mag je beter verwachten en trouwens de richting van de Ridderwal beschrijft hij wel goed. Uiteindelijk doet dit er ook niet toe voor de verdere strekking van dit verhaal.

Hagoort schrijft in 1984 in zijn doctoraalscriptie “Bijdrage tot de Toponymie van Putten” over de Renselerberg: ... De juiste ligging, waarschijnlijk op een van de percelen van het erf Renselaar, heb ik, ook na ruime informatie, niet kunnen achterhalen ... Zelf (JvdK) heb ik horen beweren dat het perceel de Bergkamp (H210) bij het erf van Renselaar de plek zou zijn. Deze naam mogen we echter aannemen afkomstig te zijn van de ligging achter de hooiberg van Renseler en heeft niets van doen met de Renselerberg. Een Bergkamp is bij heel veel boerderijen in deze streek te vinden.

Terugkomend op de Ridderwal. Het noordelijke gedeelte, zichtbaar op de getoonde kaarten, ligt nu in een bosgebied. Aan de zuidkant van de Beulekampersteeg is het terrein duidelijk ontgonnen geweest tot akkers en later met bos beplant. Hier was het middenstuk van de oorspronkelijk 1500m lange Ridderwal al voor de optekening van Haasloop Werner in 1844 geheel verdwenen. Te denken valt dat ook al voor de ontginning door gebrek aan onderhoud van dit gedeelte de zichtbaarheid verminderd geweest zal zijn. Nu zijn er hier in een klein gebiedje op de route hooguit nog enkele losse heuvels te zien. Van het noordelijkste gedeelte, noordelijk van de Beulekampersteeg en westelijk op zeer korte afstand van de gronden van Renselaar vinden we op de huidige hoogtekarten nog de restanten van het “clippken” uit 1560 (zie figuur 4 rechts). Op de kaart van 1805 zien we dat er zowel oostelijk als westelijk van deze rug een weg loopt op korte afstand parallel aan elkaar, de rug vormde duidelijk een barrière. Wel zijn er doorsnijdingen. Het heuvelrugje heeft op een plek een komvormige uitholling in de top. Het lijkt mij de perfecte kandidaat voor de verdwenen geachte Renselersberg. Peter Bijvank geeft mij als commentaar dat dit inderdaad de plek geweest kan zijn, maar dat dan toch van de berg door jarenlange zandwinning nu hooguit een kuil over gebleven is. Blijft voor mij toch een mooie gedachte dat de Ridderwal en de Renselerberg overblijfselen zijn van een en dezelfde structuur. Een Puttense “Chinese muur” ontstaan ver voor 1600 door noeste arbeid van boeren om de natuur te beteugelen en daarmee de voedselproductie te beschermen.

Met dank aan Peter Bijvank voor zijn opmerkingen over een eerdere versie van dit verhaal.

De verhalen van Haasloop Werner:

De Malen-Poll bij Nijkerk. Geldersche Volks Almanak 1844. blz. 36.

Wandeling naar de buurschappen Hunnen en Zoelstraat, tusschen Putten en Nijkerk. Geldersche Volks Almanak 1847. blz. 148.

Een geschiedkundig-statistische wandeling in de gemeente Putten op de Veluwe. Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek. Tjeenk Willink 1855. blz. 85